

- 26 Там же. — С. 41—42.
 27 М и л л е р Д. Хазяева и постояльцы. — Харьков, 1909. — С. 8.
 28 Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1870. — С. 47.
 29 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 35.
 30 Там же. — С. 7.
 31 Там же. — Ч. 1. — С. 241—242.
 32 Там же. — С. 243.
 33 Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // Киевская старина. — 1882. — Т. 2. — С. 506.
 34 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 123.
 35 Там же. — С. 92.
 36 Там же. — С. 13.
 37 Там же. — Ч. 1. — С. 249.
 38 Там же. — С. 103.
 39 Там же. — С. 250.
 40 Там же. — С. 305.
 41 Там же. — Ч. 2. — С. 52.
 42 Там же. — С. 53.
 43 Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем. — С. 505.
 44 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 96.
 45 Там же. — С. 266.
 46 Там же. — Ч. 2. — С. 154, 201, 226.
 47 Там же. — Ч. 1. — С. 325.
 48 Там же. — С. 24.
 49 Там же. — Ч. 2. — С. 209.
 50 Там же. — С. 387.
 51 Там же. — Ч. 1. — С. 91.
 52 Там же. — С. 70.
 53 Там же. — Ч. 2. — С. 18.
 54 Там же. — Ч. 1. — С. 141.
 55 Там же. — С. 118.
 56 Там же. — С. 424.
 57 Там же. — С. 388—390.
 58 Там же. — С. 308.
 59 Там же. — С. 309—310.
 60 Відділ рукописів ЦНБ НАН України, ф. 2, опр. 2674, арк. 3 зв. — 4.
 61 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 410.

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського *

Док. № 2

Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту

2 квітня 1933 р.

Приступаючи до списання моїх зізнань, я ще раз підтверджую те, що вже заявив в усних зізнаннях і в автобіографії, що до СРСР приїхав я **без камня за пазухою**, як чесний радянський громадянин. Про мою політроботу за кордоном я розповів у моїй автобіографії; там сказав також про мої політичні зв'язки з УВО. В цій справі заявляю ще раз, що я: 1) не входив в організацію УВО, 2) мав з нею політичні зв'язки **тільки з метою протипольської роботи**, 3) в її протирадянській роботі не тільки не брав участі, але й не знав про неї.

Свою брошуру "Уваги про українську державність" я зірвав **ідеологічно і фактично з усім, що в моїй діяльності було протирадянське**, і в цьому переконанню я виїхав в СРСР.

Від хвилини приїзду до СРСР до дня мого арештування я не був членом ніякої протирадянської організації, не вів ніякої протирадянської роботи, зокрема не був членом УВО і навіть не знав про її існування. Якщо хто з членів УВО, з якими я зустрічався, **не знаючи про це, що вони члени УВО**, і вважаючи їх за чесних радянців і партійців, — вважав мене "своєю людиною", то це було **поза моєю свідомістю**.

* * *

Крім загального завдання дати зізнання про мої знайомиства й розмови, слідчий дав мені також окреме завдання написати про мої зв'язки з чужоземними представництвами і чужинцями та про мої зв'язки з закордоном. З цього й починаю.

* * *

Чужоземні представництва і чужинці

З чужоземними представництвами в мене не було ніяких зв'язків.

На прийнятті німецької делегації з Кенігсберга в Тов[ариств]і культзв'язку з закордоном, де я виступав і як промовець, і як перекладач промов Кулика⁴⁵, Полоцького⁴⁶ і Буценка⁴⁷, мене познакомлено з членами згаданої делегації і з харківським німецьким консулом. Консуль в розмові запрошував мене заходити до нього на товариську розмову, з якої — додав з натиском — виключається всяка політика, причому додав, показуючи на Величка Льва Ісаєвича, тодішнього директора Ін-госпу⁴⁸, де я працював, що ось він до нього приходить. Я тут же розказав цю розмову Куликові і запитав, яка його думка, чи можна мені заходити до консуля. Він сказав: "Ліпше не ходіть!". **І я ані разу не заходив**. При випадкових зустрічах з консулом (раз у трамваю, пару разів у театрі) я здоровив його, але з ним не розмовляв.

Так само при іншій нагоді в Тов[ариств]і культзв'язку (в цей мент пригадав, що це було на демонстрації фільму "Земля") мене познакомлено з харківським італійським консулом, з яким розмовляв хвилину про навчання міжнародного права в нас і за кордоном (він був учнем відомого італійського міжнародника Акцільоті⁴⁹ і тому його цікавило це питання). Після цього раз або два на вулиці він здалека здоровив мене.

Моя дружина перед виїздом з Праги позичила в чеському Червоному Хресті 2 000 чеських корон, зобов'язуючися повернути їх через чесько-словацьку місію в Москві. Туди ж я й висилав ці гроші кількома щомісячними внесками.

Весною 1929 р. я зробив заходи, щоб моя дочка, яка за погодженням з празьким повпредством остала ще в Празі до закінчення медфакультету (вона закінчила його і приїхала до СРСР в травні 1931 р.), могла приїхати на канікули до СРСР й опісля знов вернути до Праги. З цією метою я під час побуту в Москві в травні 1929 р. зайшов до чесько-словацької місії, щоб запитати, чи дочка дістане візу на поворот і які при цьому потрібні формальности. В осені того ж 1929 р., коли дочка вже збиралася виїздити до Чехословаччини, я прохав мого сина Миколу, що був тоді в науковому відрядженні в Москві, зайти полагодити формальности з візою.

Дещо пізніше (часу точно не тямлю) я дістав від чесько-словацької місії в Москві листа з домаганням, щоб я повернув борг одній кравецькій фірмі в Празі. Я відловив, що від повернення не відмовляюся, але через неможливість отримати дозвіл на висилку валюти прошу, щоб місія приняла борг в карбованцях. **На це не отримав ніякої відповіді**.

Це все про чужоземні представництва.

З чужинцями, що перебували або перебувають на території СРСР, я ніяких знайомиств ані зв'язків ніколи не мав.

Переписка з закордоном

В 1928 р. і, може, ще в 1929 р. я переписувався з кількома особистими знакомими, то повідомляючи їх про своє життя, то повідомляючи про тутешні умови (пару студентів писало мені в справі переїзду в СРСР), то просячи різних матеріалів (такий характер мала переписка з Львовом), то в кінці роблячи їм тут послуги (так **вдова Володимира Гнатюка**⁵⁰ писала до мене в справі пенсії для неї, письменниця **Катря Гриневич**⁵¹ — про відшкодування за меблі, які їй пропали на території Росії під час війни, **вдова Осипа Маковей**⁵² — в справі гонорару за видані тут твори її чоловіка). На протязі 1929 р. ця особиста переписка слабшала і зовсім увірвалася. З тієї переписки, що велася далі, пригадую собі такі речі: кілька особистих листівок до і від **проф. Томи** з Гейдельберга. Переписка з **Рене Мартелем**⁵³ (з ним я познакомився на прийняттю в Будинку учених, де він мав доповідь) з приводу мого перекладу його праці про східні кордони Німеччини. Переписка з **Робінзоном з Ковна** (адвокат і науковий робітник) про мої праці про нацменшости. Обмін листами з кол[ишнім] пруським міністром освіти **Шмідтом** (в нього, мабуть, подвійне прізвище, якого я добре не пригадаю) з того приводу, що він мені прислав публікації німецького тов[ариств]а університетської допомоги (з ним я познакомився в харківському Тов[ариств]і культв'язку, яке влаштувало його доповідь і потім вечерю). Переписка з **Академією міжнароднього права в Газі**, в якої я прохав матеріалів про її діяльність (повинен був написати про неї до УРЕ). Переписка з **Костем Левицьким**, політичним лідером **нац[іонально]-дем[ократичної]** партії до і під час імперіялістичної війни⁵⁴, що вернув після 14 березня 1923 р. до Львова і там працює як адвокат і директор банку. Йому тепер понад 70 років. Він вернув до Львова як симпатик Петрушевича, однак активної ролі в галицькій політиці не відігравав. Під час утворення радянського конзульства у Львові був його юридичним дорадником, потім мав зв'язок з Лапчинським⁵⁵. Переписка з ним мала чисто особистий характер. Переписка з **Володимиром Левинським**⁵⁶ у Відні. Він звернувся до мене з проською просити ДВУ вислати гонорар за його працю про робітничий рух в Галичині і дістати йому ще роботу. Тому, що він пропонував роботу по філософії, я звернувся до Демчука⁵⁷ й Федчишина⁵⁸. Мені відповіли, що давати роботу до Відня годі, бо нема валюти; нехай він переїздить сюди, то робота буде. З цього приводу ми обмінялися кількома листами. Він — людина дуже хвора і не рішився їхати. Тепер живе в Львові. Після його вирішення не їхати переписка закінчилася. Переписка з **Антоном Петрушевичем** (сином Президента Петрушевича) в Відні. А. П[етрушевич], прохаючи про прийняття в австрійську компартію, покликався на мене як людину, що може дати інформації про його батька і про нього. В цій справі я дістав листа від ЦК австрійської компартії і дав бажану інформацію, зазначивши, що я сам — позапартійний. В цій справі писав до мене сам А. П[етрушевич], і я йому відповів. Пізніше, мабуть, 1932 р., я знов дістав від А. П[етрушевича] листа з повідомленням, що його прийнято в компартію, що за його політроботу його як чужинця висилають з Австрії, що він старається про дозвіл на приїзд до СРСР, і прислав мені копію його заяви до МОПРу, щоб я її передав тутешньому МОПРові. Також прохав, щоб дати йому фактичну інформацію про можливості праці. Я йому відповів, але більш ніякої відомости від нього не отримав.

Переписка з **Іваном Процем**, редактором "Українського прапора", органу Петрушевича. Я писав йому пару разів, щоби прислав мені "У[країнський] п[рапор]". Він відповів раз або два (пам'ятаю, що раз через Повпредство в Берліні), прийшов теж річник "У[країнського]

п[рапора]" до прес-бюро Уповноваженого Наркомзаксправ, останній лист від нього був 1930 р., коли я його просив про біографічні відомості про нім[ецького] письменника Зелігера, автора повісті "Синя фльота", яку видав "Рух" у мойому перекладі.

Переписка з **Юліаном Бачинським**⁵⁹. Ю. Б[ачинський], один з основоположників укр[аїнської] с[оціал]-д[емократичної] партії в Галичині, вернувши з Америки, де був послом Директорії, виявив свою радянськору орієнтацію кількома статтями, що їх помістив в "Укр[аїнському] прапорі", а потім видав окремою брошурою. На початку 1931 р. написав мені з Берліна, що робить заходи про приїзд до СРСР, хотів би на власні очі побачити радянський лад і, якщо буде можливо, поселитися на постійне. Я йому написав, що нехай буде приготований на те, що треба буде й ідеологічно й побутово себе переробити, а коли він на це рішиться, то знайде працю й задоволення. Просив його також, якщо він вирішить виїхати, нехай моїй дочці дасть трохи грошей, а я йому тут віддам. Він писав мені, що вже зліквідував свої справи в Берліні, їде до Львова побачитися з батьком, там дістане візу і приїде. У Львові 31 березня 1931 р. його арештовано за вищезгадану радянськору брошуру й засуджено на рік тюрми. Я раз або два писав до Костя Левицького, щоб мені написав, як Ю. Б[ачинський] поводить у тюрмі, як він її переносить (йому було 61 років). Недавно я дістав від нього листа з Чехословаччини, що він виїхав до Праги, щоби з доручення групи зах[ідно]укр[аїнської] інтелігенції видавати радянськору журнал, і просить мене організувати співробітництво тутешніх людей для журналу. Я зрозумів, що це продовження львівськору журналу "Нові шляхи"⁶⁰. З листом зайшов до голови Тов[ариств]а культзв'язку М. Любченка⁶¹ і просив його поради. Він сказав, що розвідає в празькім повпредстві, що це за справа, а я тим часом, щоб відповісти, що пропозицію треба обдумати. Так я і зробив.

Переписка з **Студинським**⁶². Студинський останній раз був у Харкові, наскільки собі пригадую, під кінець 1929 або на початку 1930 р., тоді, коли ставили оперу батька його дружини, А. Вахнянина⁶³, — "Купала". (Про самого Студинськору пізніше). На протязі 1931 — [1932] рр. писав він мені пару разів у справі мого особистого боргу в нього і в справі виплати гонорару за "Купала". Мій борг походить звідси, що перед виїздом дружини я просив його, щоб вислав їй 150 дол. Тоді ще можна було пересилати менші суми, і я сподівався, що місячними частками йому віддам. Однак висилка грошей за кордон ставала щораз важча, і я йому цих грошей і досі не віддав.

Особиста пересилка з моєю знаменою **М. Пецелен** (M. Pesellen), німкою, вчителькою в містечку Каден (Kaden), коло Карльсбада, в Чехословаччині. Тільки цю переписку я вів регулярно. Листівки посилав просто до Каден, а листи — на адресу її сестри (Rosu Pesellen, в останні часи, коли вона вийшла заміж, Rosa Weil) в Дрездені. Це тому, що Каден — маленьке містечко і листами з СРСР могла б занадто цікавитися місцева публіка.

Переписка з матір'ю Любки Колесси⁶⁴. Після побуту піяністки Любки Колесси в Харкові її мати писала до мене кілька разів в справі гонорару з Укрфільму⁶⁵. Після виплати гонорару переписка припинилася.

Нав'язуючи до переписки з Ю. Бачинським в справі журналу, вважаю за потрібне додати ось що:

Перед переїздом до СРСР я мав зв'язок з американським часописом "Свобода" в Америці (напряма націонал-демократичний); щодо СРСР приймав то різко ворожу орієнтацію, то містив також радянськору статті і з французьким журналом "Revue internationale", де містив статті проти Польщі (див. автобіографія). Вже сюди написали мені з петрушевичівськору "Ради", щоб я їм писав. Після приїзду в СРСР я радився з Мотузкою (прес-бюро Наркомзаксправ), чи писати, чи ні.

Він сказав, щоб я написав до прес-бюро заяву і передавав через нього статті. Я заяву написав, але не написав ні одної статті, бо, розглянувшись в відносинах, зрозумів, що це не має смислу.

Коли у Львові заложено "Нові шляхи", Федораців⁶⁶ через свою дружину (артистка "Березілля")⁶⁷ переказував мені, щоб я туди писав. Я збув обіцянкою, що, якщо буду мати час, напишу, але не написав нічого. При кінці 1931 або на початку 1932 [р.] говорив зі мною в Харкові львівський конзуль Радченко і теж просив писати до "Нових шляхів". Я обіцяв, але нічого не написав. Тоді ж Радченко просив мене, щоб я до різних знайомих, яких маю в Галичині, писав від часу до часу по кілька слів; це буде корисно, якщо вони знатимуть, як мені живеться. Тоді ж розповів, як йому пригодилося моя листівка до нього в квітні 1931 р., в якій я його просив зайнятися дочкою при її переїзді через Львів; цю листівку він показував на доказ, що відомості про моє арештування неправдиві. Тоді ж додав: "Якщо з Вами тут що трапилося б, вони (себто поляки й ундисти) з цього добрий хліб мали б".

Я все-таки до нікого в Галичині не писав. Тільки пишучи останній раз до Костя Левицького, написав йому, де я працюю. **Заяву до "Сили"** з приводу арештувань 1931 р. написав я з ініціативи редакції "Західної України". На кілька днів перед моїм арештом з редакції "Зах[ідної]" України мені подзвонили, що треба б мені вислати телеграму до Канади на юбілей тамошнього робітничого освітнього товариства (назви через телефон я добре не розібрав); я їх уповноважив вислати від мого імені телеграму.

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 86 — 89 зв.
Оригінал. Автограф чорнилом.

Док. № 3

Свідчення ув'язненого
**М. М. Лозинського про його побут в УСРР
з часу приїзду у вересні 1927 р.
і до закінчення 1931/32 навчального року**

*Мій приїзд до СРСР.
Київ.*

3—10 квітня 1933 р.

Перед виїздом до СРСР мені сказали в пражському повпредстві, що я, мабуть, працюватиму в Одесі, бо саме там є вільна посада професора міжнародного права. По дорозі я рішив спинитися в Києві, потім поїхати в Харків в'ясянити справу про роботу.

В Києві були в мене старі знакомі по роботі в "Раді", як Єфремів, Старицька-Черняхівська⁶⁸, далі Грушевський і Савченко⁶⁹, в кінці з "Західної України" Атаманюк⁷⁰, з яким я нав'язав перед переїздом літературну переписку (він до мене перший звернувся за якимись матеріалами). Крім того, була в мене знайома письменниця Наталя Даниловна Романович-Ткаченко (дружина с[оціял]-д[емократа]-незалежника, потім — укапіста Михайла Ткаченка)⁷¹; з ними я був знайомий ще з їх побуту на еміграції у Львові перед 1905 р.

До с[оціялістів]-ф[едералістів], знайомих з "Ради", мене зовсім не тягнуло. З того, що я чув про них у Празі, виходило, що вони недолюблюють радвлади і ненавидять тих галичан, що працюють з радвладюю. З Єфремовим бачився тільки хвилину в Академії. Він про ніякі громадські справи нічого не говорив, тільки кинув фразу, що "варто би колись

поговорити про громадські справи". Опісля зустрів його ще раз на коридорі НКО, він хвилювався, що НКО ставить "неможливі вимоги" в справі Академії. Більше я його не бачив. Старицькій-Черняхівській зробив візиту, вона мене вилаяла, чого я приїхав. Потім, під час арештувань СВУ, зайшла раз до мене в Харкові, чи я не міг би виєднати їй прийняття в Порайка⁷²; я відповів, що вона це може зробити без мене, бо Порайко знає, що вона — відома письменниця. Більше я її не бачив.

З Наталею Д[анилівною] Романович-Ткаченко оставав весь час в особистій переписці, ходив за її літературними справами в Харкові. В неї зустрів М. М. Могиланського⁷³, з яким колись познакомив мене в Галичині М. Коцюбинський. З ним, крім кількох етикетальних фраз, ніколи нічого не говорив.

Атаманюка відвідав, він мене познакомив з Загулом⁷⁴. Про них я був переконаний, що це 100 %-ні радянські люди, аж пізніше довідався, що вони — позапартійні. Була мова про те, щоб я написав політичну брошуру про Зах[ідну] Україну. (Цю брошуру я написав в 1928 р., вона ходила по рецензіях і десь-таки загинула. Видавши працю "Поневолені зах[ідно]укр[аїнські] землі", я долею цієї брошури перестав цікавиться). З Атаманюком опісля, мабуть, уже ніколи не бачився. З хвилиною, як його викинули з "Зах[ідної] України", перестав взагалі ним цікавиться. З Загулом зустрічався пізніше, як уже став співробітником ВУАН, на моїх доповідях в Комісії Західної України.

В Києві мою увагу притягали, перш за все, М. Грушевський і Ф. Савченко, як ті, що стоять зовсім на радянській платформі, зокрема щодо Грушевського я мав вражіння, що він підписав відому декларацію української радянської інтелігенції (чи він справді її підписав, я тепер не знаю, але тоді я мав таке вражіння)⁷⁵.

Грушевського я знав (цебто бачив, чув його промови) з 1898 р., особисто зустрівся з ним 1904 р., коли Франко (з яким я був особисто знакомий з 1899 р.) почав містити мої роботи в ЛНВістнику. До 1907 р. Гр[ушевський] ставився до мене щораз прихильніше, містив мої статті і при перенесенню ЛНВ до Києва (1907) включив моє ім'я між тих, що при їх "блищій участі" журнал видається. Під час мого двомісячного побуту в Києві 1907 р. (січень — лютий) я працював в ЛНВ і в "Раді", де також брав участь Грушевський. Після мого повороту до Львова наші взаємовідносини почали будь щораз холодніші, аж дійшло до того, що я (мабуть, 1911 або 1912 р.) зовсім перестав писати до ЛНВ. Я собі це пояснював тим, що Гр[ушевський] не любить мати близько себе людей, що про деякі справи думають інакше, ніж він. Конкретна причина була також у тім, що він критикував політику н[аціонально]-д[емократичної] партії, а я був співробітником "Діла".

Після цього я зустрівся з Гр[ушевськ]им в Станиславові в березні 1919 р., коли я був членом галицького уряду. Уряд зустрів його, як кол[ишнього] голову Центр[альної] Ради, з відповідною пошаною і дав йому змогу виїхати до Чехословаччини. Тоді в нас були тільки короткі етикетальні побачення. В травні 1919 р. Гр[ушевський] приїхав до Парижа. Через деякий час зробив мені пропозицію скласти "Комітет Незалежної України", мотивуючи це тим: побіч делегації Директорії треба мати й громадську організацію. При цьому не треба зв'язувати справи Української держави з Директорією. Комітет повинен зібрати кошти на пропаганду, ці кошти дасть галицька еміграція в Америці, тому добре було б, щоб я входив в Комітет як представник Галичини. Правду сказати, мені ця справа була не дуже важна, я знав, що Комітет буде "одноднівкою", однак перспектива публікацій в обороні Галичини вирішила справу так, що я дав свою згоду. Від імені Комітету виступали Грушевський, я і Савченко; хто ще туди належав, тепер собі не пригадую. Комітет зв'язався з представниками різних національностей

Послі і разом видавали журнал "Europe Orientale", в якому я помістив пару статей про Галичину. Спеціально в галицькій справі Комітет видав складений мною протест проти того, що Найвища Рада рішила дозволити Польщі на окупацію Галичини.

На початку 1920 р. я виїхав до Гейдельберга, Грушевський — до Праги, Комітет не виявляв ніякого знаку життя. Я написав Гр[ушевськ]ому, чи не найліпше було б за даних умов Комітет ліквідувати. Він відповів, що, власне, в нього така сама думка, і запитав, чи я погоджуюся, щоб кошти Комітету передати "Соціологічному інституту", що його він (Гр[ушевський]) закладає в Відні. Мені було все це байдуже, і я погодився.

На початку 1921 р. я був у Відні, і тепер Гр[ушевський] запропонував мені написати для Ін[ститу]ту роботу про Галичину. Я вже працював над такою роботою (про 1918 і 1919 рр.), і тому погодився. Тут же я вперше зустрівся з Христюком, Шрагом, Чечілем⁷⁶, одначе з ніким з них ближче не познакомився. Після надрукування моєї роботи всякі зв'язки між мною і Грушевським перервалися (я жив у Празі, він — у Відні). Почувши, що він їде до СРСР, я хотів з ним побачитися, щоб поговорити про його еволюцію, і написав йому про це під час хвилювального побуту в Відні, одначе він відмовився за браком часу. Потім уже з Києва приходили відомості, що він працює в ВУАН, що йому справляють юбілей (з цього приводу й я вислав телеграму), в кінці прочитав про нього в статтях Студинського в "Ділі", і на основі всего того вирішив, що він зовсім радянїзувався.

В тих статтях Студинського прочитав я також, що Савченко — один з ближчих співробітників Грушевського. З Савченком я познакомився в Парижі, він був керівником прес-бюро делегації УНР, а також — як уже я згадав — входив в склад "Комітету Незалежної України". За Тишкевича він остав далі на своїй посаді, писав полонофільські статті. Після виїзду з Парижа я його більш не бачив. Тепер довідався, що він також радянїзувався.

Як уже сказано, Грушевський і Савченко, як радянці, найбільше мене цікавили в Києві, куди я приїхав 16 вересня 1927 р.

Грушевський зустрів мене ввічливо, сказав, що задоволений, що переїхав до СРСР, і запевнив мене, що я теж добре зробив, рішившись приїхати сюди. Говорячи про можливості роботи, відзначив "односторонність" (очевидно, мав на увазі партійність) радвлади. *Ніякої іншої розмови не було.*

Савченко говорив менш-більш те саме, що Грушевський. Запропонував мені прочитати яку-небудь доповідь в ВУАН, я прочитав доповідь про охорону нацменшостей.

Не тямлю, з якого приводу в помешканню Історичної секції були якісь товариські сходи. Тут підійшов до мене Дорошкевич⁷⁷ (з ним я тоді вперше зустрівся) і почав розмовляти про відношення до радвлади. Я йому виклав свої думки менш-більш так само, як у моїй брошурі "Уваги про укр[аїнську] державність". Він сказав, що всупереч старшим, які настроєні опозиційно, він і багато молодших стоять на ґрунті тісної співпраці з радвладою, і його радує, що я теж поділяю ту думку. *Більше я з Дорошкевичем ніяких розмов не мав.*

В Києві Історична секція готувала юбілей Максимовича. Грушевський запропонував мені взяти участь; я предложив як тему короткий огляд взаємовідносин між Україною й Галичиною. Я поспішав до Харкова, й мене обіцяли викликати на свято.

В Києві зустрів я Грицька Коссака⁷⁸, що саме закінчив свій відпочинок у якомсь будинку відпочинку під Києвом. Я знав його з часу війни. До кола моїх ближчих знайомих він не належав. Він розповідав про себе, про свої заходи (дістатися в воєнну Академію, про свої зв'язки з високими партійцями. (Я знав його як хвалька). Про мій приїзд сказав: "Ви досить у життю набідувалися, тепер тут Вам добре буде".

З Києва я поїхав до Харкова, потім (мабуть, через два тижні) знов приїхав на юбілей Максимовича. Тут застав Студинського, Макарушку⁷⁹ та Ф. Колессу⁸⁰, що приїхали також на юбілей.

Щодо Студинського мало сказати, що ми перед війною не були приятелі. Він був один з лідерів невеличкої християнської соціальної (реакційної, клерикальної, в відношенню до польського уряду угодової) партії, що її заснували Олександр Барвінський⁸¹ та Анатоль Вахнянин (батько дружини Студинського). З органу цієї партії "Руслана" сипалася на мене постійно лайка, в якій такі епітети, як "жидовин з "Діла", були ще найделікатніші, а зустрічалися й такі, як "жидівські патинки" та "чесник і цебуля". Власне йому, як він в 1917 р. на одних сходах вигукував "Слава Винниченкові!", я крикнув: "А що Ви про них писали, як вони сиділи тут на еміграції?!" Правда, після окупації Галичини Польщею старий Барвінський — як мені передавали — змінився і вмер непримиримим ворогом Польщі. Я міг допускати, що в цьому змінився і Студинський, який просидів дещо у польському концлагері. Але все-таки оставали соціальні й релігійні погляди, що були дуже далекі до радянських. І мені дивно було, що Студинський радянізувався, і ще дивніше, що радвлда (я ж думав, що все це робиться радвлдаю) власне на ньому спинила своє око як на представникові радянської орієнтації на Зах[ідній] Україні. Та я рахувався з цим фактом і тому зустрівся з Студинським ввічливо, як з старим знакомим. Він мені коротко пояснив свою "радянізацію", що він "стоїть понад партіями", і тому йому не так важно, яка буде Україна, а важно, щоб була Україна; большевики будують Україну, і тому він з ними.

Макарушка й Ф. Колесса — це теж типи тієї найреакційнішої частини галицької інтелігенції, що мене ненавиділа з усієї душі. Але вони — сірі люде, державні службовці (вчителі гімназії), що, говорячи термінологією цих кол, "до політики не мішаються". Мені теж було дивно, що не можна було підібрати більш яскравих представників української науки в Галичині на свято Максимовича. З ними я не мав ніяких розмов, тільки про українізацію. Вони нарікали, що на вулицях Києва не чути української мови. Я їм пояснював, що знаю Київ з 1907 р., знаю ступінь передреволюційної русифікації, і тому не треба дивуватися. Українізація — це довгий затяжний процес, — і я їм вказував на політику нацкультурного будівництва, яку веде радвлда. Годі ж вимагати, щоб радвлда приставила до кожного "малороса" міліціонера, щоб той пильнував, щоб "малорос" обов'язково говорив укр[аїнською] мовою. Це само прийде, коли з радянської школи вийде молоде покоління.

Саме ж свято Максимовича й участь галичан у ньому я вважав маніфестацією української радянської соборности, маніфестацією того, що Галичина бачить свій нацкультурний центр на радянській Україні.

Всупереч зізнанню Лизанівського⁸², яке мені показав слідчий, в ніякій протирадянській нараді я не брав участі і досі про таку нараду нічого не знаю. Знаю, що Студинський, Макарушка і Ф. Колесса були на обіді у Грушевського, але мене на тому обіді не було, бо мене повідомлено про запрошення на обід так пізно, що я вже кудись инде вибрався. На другий день я сам був на обіді у Грушевського, обід пройшов на розмовах про мою сім'ю та про різних спільних знакомих. Ніяких інших розмов не було.

Загальне вражіння, яке я виніс з Києва, було таке, що Грушевський — це погодження з радвлдом і лояльна співпраця з радвлдаю. І таку позицію загалу української інтелігенції на даний момент я вважав плюсом. Але це не була моя позиція. Моя позиція була: признати радвлд не тільки як факт, але як єдиний принцип, злитися з радвлдом і так працювати для нього. Людей, що допоможуть мені в цьому, я надіявся знайти в Харкові.

Закінчено 3/IV 1933

М. Лозинський

Далі. Харків — приїзд 1927

В попередніх зізнаннях я описав мій побут у *Київі* безпосередньо після приїзду з-за кордону в *вересні 1927 р.* Тепер приступаю до описання мого побуту в *Харкові*, де я працював, почавши з жовтня 1927 р. і аж до дня арештування.

В Харкові НКО устроїв мене на роботу в Інституті народного господарства як професора міжнародного права і дійсного члена науководослідчої катедри права. Це устроєння йшло дуже поволі, на посаді професора мене затверджено аж в лютому чи березні 1928 р. і навантажено різними побічними дисциплінами, як історія Заходу, лад буржуазних держав тощо, бо основні виклади з міжнародного права мав проф. Гладстерн⁸³, за якого стояла і стара професура, і адміністрація, і партійці, його аспіранти, так, що мене вважали за "інтруза", цебто накиненого Наркомосом. Це відношення до мене в інституті тяглося через цілі три роки моєї роботи в ньому і перенеслося потім у Всеукраїнський комуністичний інститут радбудівництва та права, куди я перейшов після ліквідації Інгоспу. Тільки на початку цього навчального року (жовтень 1932), через від'їзд проф. Гладстерна до Москви, для мене почалися спокійні умови праці в ін[ститу]ті. Для вірності треба зазначити, що це відношення не було все однакове, воно мало різні стадії — то гірші, то ліпші — для мене і вже на початку 1932 р. значно поліпшилося в мою користь. Це виявилось, між ин[шим], тим, що партбюро ін[ститу]ту прийняло мою заяву з проханням про прийняття в партію (про що нижче).

Безпосередньо після приїзду до Харкова прийняли мене Скрипник (нарком освіти), Порайко (нарком юстиції), Приходько (замнаркома освіти), Кулик (зам. Уповноваженого Наркомзаксправ).

До *Порайка* я пішов як до галичанина, що (так я думав) знає моє минуле і дасть мені загальну підтримку.

З *Приходьком* я був знакомий з Праги, де він працював як радник повпредства між першим і другим перебуванням Калюжного на цій посаді; з ним я погоджував мою політроботу й говорив про мій переїзд до СРСР. Власне, тому поведінка Приходька мене дуже вразила. Він прийняв мене з найбільшим офіційним холодом. Це мені відбило всяку охоту звертатись до нього, і я ще тільки один раз був у нього, а саме в осені 1930 р., просячи його допомогти мені знайти роботу. Тоді він просив Коцюбинського⁸⁴, щоб мене прийняв до Держпляну (про це ще нижче).

З *Куликом* я познакомився в Празі під час його повороту з Канади до СРСР. Він мене заохочував до переїзду до СРСР, зазначаючи з натиском: "Ви будете для нас дуже корисні". В порівнянні з Приходьком Кулик прийняв мене дуже гарно. Запропонував мені прочитати доповідь в Будинку Блакитного (я прочитав про охорону нацменшостей), замовив у мене статтю до "Червоного шляху" і аж до його від'їзду з Харкова підтримував зі мною ці ділові відносини, цебто містив мої статті в "Червоному шляху".

Тепер перейду до інших людей, з якими я зустрівся в Харкові.

До одного з перших зайшов я до Михайла Василевича *Левицького*⁸⁵, що тоді працював в ЦК партії. Під час його праці за кордоном, у Празі й Відні, я з ним *не був знакомий*. Пізніше, з Харкова, він звертався до мене через празьке повпредство за якимись статистичними матеріалами про Галичину (в мене їх не було). Читав також про нього в статтях Студинського. Моїм синам, що виїхали до СРСР скоріше, ніж я, я дав записку до нього з просьбою заопікуватися ними. Як говорили мої сини, він — це "галицький равін", в якого шукають підтримки всі галичане.

Він мене прийняв гарно, радив оставати в Харкові, обіцяв поговорити з ким слід, щоб мене устроїли на роботу в Харкові. В зв'язку з труднощами на роботі я кілька разів заходив до нього. Раз я запитав його, чи не міг би я побачитися з керівними особами, як Каганович, Чубар, Петровський, Затонський. Він зробив заперечуючий рух рукою і нічого не відповідаючи на це питання, почав говорити про щось інше. При кінці 1927 р. він виїхав з Харкова, і я його не бачив аж до повороту на роботу в ЦК партії в осіні 1931 р. (про що нижче).

В НКО я зустрівся з *Баданом*⁸⁶. У Празі я його бачив щось два рази і говорив по два слова, так що, властиво, не був з ним знакомий. Знав про нього, що він їздив з Винниченком до СРСР, та що його чеський уряд викинув з Чехословаччини за роботу в компартії. В статтях Студинського читав, що він — учений секретар НКО. Він зустрів мене — так сказати б — протекційно, що все — мовляв — для мене буде зроблено. І за весь час його перебування на посаді вченого секретаря НКО, аж до його вичищення з партії, цебто майже до кінця 1929 р., я в усіх моїх труднощах по лінії НКО звертався до нього.

З *Ерстенюком*⁸⁷ у той час (1927—1929) я не зустрічався (хоч формально познакомився), бо не мав для цього потреби. Після вичищення Бадана я звертався до Ерстенюка, скільки разів прохав прийаття в Скрипника. Бадан був говірливий, услужливий (з тоном протекційности). Натомість Ерстенюк був мовчазний, непривітливий, і тому я до нього звертався тільки тоді, коли хотів побачити Скрипника.

В НКО, а саме в Упрнауці, я познакомився з *Баланінім*⁸⁸. Він казав, що бував у Львові в період РУПівської еміграції перед 1905 р., але я собі його з тих часів не пригадував. Під час його попередніх поїздок за кордон з НКО я з ним не зустрічався. Він ставився до мене добре, стався допомогти в Упрнауці, але толку з того було мало, бо він сьогодні говорив одно, а завтра щось зовсім інше, взагалі робив вражіння людини, що не все "при собі". В розмовах хвалив умови нацкультурної роботи радвлдади. Запрохував до себе додому. Після приїзду моєї дружини ми бували в Баланіних, а вони в нас, так 4—6 разів у рік.

З осіб, що працювали в Ін[ститу]ті марксизму, я знав особисто *Матвія Яворського* і *Івана Сіяка*⁸⁹.

М. Яворського я знав у Львові [коло 1910—12 [р.]] як студента юр[идичного] факультету. З громадського погляду була це зовсім пересічна людина, один з тієї сірої маси, що йшла за н[аціонально]-д[емократичною] партією. Потім зустрівся з ним раз у поїзді в 1919 р., коли я був членом гал[ицького] уряду, а він служив у гал[ицькій] армії. Тоді він зробив на мене вражіння людини, про яку говорить приповідка: "Он доволон сам собой, своим обедом и женой". Почувши про його наукову кар'єру в Харкові, я дуже здивувався й тим, як він дійшов до комунізму, і ще більше тим, як він так скоро міг зробитися таким великим істориком, основоположником марксистської історії України.

Після того, як я рішився переїхати до СРСР, написав я йому з Праги через повпредство листа з проханням написати мені про можливості роботи (він тоді виконував обов'язки голови Упрнауки). Через деякий час мені в повпредстві передали його відповідь: на мойому ж листі написана його рукою одна фраза: "Можна буде дістати роботу в вузах". Очевидно, така форма і такий зміст відповіді не могли мене не вразити. В Харкові (я перший раз зустрів його в будинку НКО) він прийняв мене — так сказати б — з висоти "партійного Олімпу". Обіцяв включити мене в Комісію Західньої України, що творилася при Ін[ститу]ті марксизму, обіцяв видати мою працю про Галичину (очевидно, перероблену), але тримався так, як "Олімпієць" перед звичайним смертним. Я був у нього раз або два в мешканні (безпосередньо після приїзду), потім стрічав його іноді на вулиці або в театрі, від часу його переїзду до Київа ані

разу його не бачив, на його чистці не був. Ніяких ні особистих, ні політичних розмов він зі мною не вів, тримався, як я вже зазначив, так, що, мовляв, куди тобі до мене.

З Комісії Західної України нічого не вийшло, а вийшло тільки для мене особисто ось що: я оставив у Львові велику бібліотеку. Рахуючи, що буду працювати в Комісії Зах[ідньої] України, я запропонував дирекції Ін[ститу]ту марксизму допомогти мені спровадити бібліотеку до Харкова (допомога полягала в дозволі на перевіз і в валюті оплатити транспорт зі Львова до кордону), а я за те частину бібліотеки (по взаємній згоді) дам Ін[ститу]тові. Та коли бібліотека прийшла, Ін[сти]тут забрав собі все, що найцінніше, а мені оставив тільки або те найконечніше, на чому я абсолютно настоював, або те, що для нього було непотрібне. Я прохав, щоби бодай скласти список книжок, які взято з моєї бібліотеки, але директор бібліотеки Ходак відмовив "за браком коштів". Навіть не дали мені ніякого документа на те, що я подарував Ін[ститу]тові стільки-то книжок. А були там великі й рідкі цінності. Так, що я остав і без бібліотеки і без того морального задоволення, яке повинен би мати з того, що подарував бібліотеку радянській науковій установі!

І. Сіяка я знав також ще зі Львова, він там працював в укр[аїнській] с[оціал]-д[емократичній] партії, і ніяких зв'язків між нами не було. Він тут зустрів мене теж з висоти "партійного Олімпу", а при тім з якоюсь неприязню. Безпосередньо після мого приїзду було свято 10-річчя Жовтневої революції. Сіяк мав доповідь у Клубі політемігрантів з Зах[ідньої] України. Я мав вражіння, що він, власне, в мене ціляв одним уступом своєї промови, а саме: говорячи про силу СРСР, сказав, що ця сила така очевидна, що це навіть зрозуміли ті, що досі гнили по різних Прагах, і тепер приїздять до нас. Ніколи я з ним у ніякій близькості не був, абсолютно ніяких розмов не провадив, а підтримував тільки формальне знаомство, цебто при зустрічі сказав "добрий день" чи як інш[е]. Навіть на сесіях ВУАН у Києві його не все бачив, бо він був на різних мобілізаціях.

З партійців-галичан я зустрів у Харкові М. Барана. Колись давно він, як учень середньої школи, звернувся до мене з листом, щоби я йому прислав анархо-комуністичної літератури. Тоді я йому вислав кілька брошур російською мовою й, мабуть, ще писав, що читати. Більше я з ним ані не переписувався, ані його ніколи не бачив. Тепер у Харкові він допоміг мені дістати тимчасово кімнату в Будинку учених (він був член правління). Після цього він скоро переїхав до Києва.

З кімнатою в Будинку вчених вийшло таке, що мене правління щомісяця виселяло з неї. Я все ходив до Бадана, він брав від Ряппо (тоді замнаркома НКО) записку, щоб мене не виселяли, — і так щомісяця. Коли приїхала моя дружина, її навіть не хотіли впускати в ту кімнату, що я займав, аж я ходив по записку до УЦБ. *Таке було відношення до мене!* Аж Кулик дав мені кімнату в будинку наркомзаксправ (Чернишевська вул. 63^а), і я там жив до початку 1930 р., коли переселився на теперішню квартиру.

В кінці з партійців-галичан знав я ще з гімназії в Станіславові (де я вчився 1892—1899) Мирослава Гаврилова⁹⁰. В нього бував я пару разів на рік з дружиною. Він відзначався тим, що про ніякі політичні і партійні справи *абсолютно нічого не говорив*. Говорили тільки про давніх галицьких знакомих.

Переходжу до галичан позапартійних.

З Лизанівським я був знакомий ще з-перед війни. Бачив його в березні 1919 р. в Станіславові й тоді довідався, що він — с[оціаліст]-р[еволюціонер]. Тепер зайшов до нього до "Руху", і він запросив мене додому. Про умови роботи на Україні він говорив менше-більше те саме, що Грушевський. Це була *єдина моя розмова з ним на політичні*

теми. Більше ані я в нього не бував, ані він ніколи не був у мене на помешканні. Зустрічалися випадково на вулиці. В 1930 р., коли я почав мати видавничі справи з "Рухом", я мав їх з Березинським⁹¹.

Тому, що Дністренко⁹² в своїх зізнаннях говорить про якусь нараду в моїй квартирі, в якій (наradі) брали участь Лизанівський, Дністренко, Біляч⁹³ і Романюк⁹⁴, переходжу до Біляча і Дністренка.

Біляч підійшов до мене в Будинку Блакитного (можливо, що на моїй доповіді, не тямлю), сказав, що мене знає та що його прізвище Біляч. Я вперше почув це прізвище і вперше в житті його бачив. Після того зустрічалися випадково на вулиці. Він кілька разів просив мене зайти до нього, та я не зайшов. В мене в мешканні він теж ніколи не був. Словом, це зовсім випадкова фігура для мене.

З Дністренком познакомився ось як: скоро після мого приїзду до Харкова одного ранку (тямлю, що це було в неділю) підходить до мене на Раднаркомівській вул. якась людина і здоровиться. Я кажу: "Пробачте, хто Ви такий?" — "Я Вас знаю, Ви — Лозинський, а я — Дністренко. Я читав Вашу брошуру, дуже вона мені не подобалася". Я вже перед тим чув, що мою брошуру деякі партійці в Харкові оцінили як дрібнобуржуазну, й тому кажу: "Бачите, брошура була написана для західноукраїнської трудової інтелігенції, до якої годі відразу підійти покомуністичному". Дністренко відповідає: "Та зовсім не це! Вона зовсім невірною, занадто рожево малює стан на Україні". Я йому відповів: "Бачите, я писав так, як мені це все уявляється". Ще кілька хвиль поговорили і розійшлися. Я не знав, що це за суб'єкт, а коли розпитував про це знайомих, відповідали: "Так собі, один з багатьох галичан". Потім довідався, що він займається коректурою, випуском газет і т. п. Десь через рік, при зустрічі на вулиці, почав нарікати на важкі часи, безробіття. Я відповів, що ще не є так зле, що це перехідний стан. Він сказав: "Ви не знаєте відносин, Ви пішли б на периферію, як там живуть робітники і що говорять". Я звернув розмову на що інше і за хвильку розійшлися. Це всі мої розмови з ним.

Під кінець 1930 р. він правив коректу мого підручника міжнароднього права і один раз був у мене в мешканні узгіднити термінологію. Крім про цю термінологію, абсолютно про ніщо не говорили. Більше я його не бачив. *Ще раз зазначую, що згадана нарада — це його видумка.*

З Цьоканом⁹⁵ я був знакомий з часу імперіялістичної війни, чув, що він любить "робити гроші". В Чехословаччині зустрічався з ним пару разів випадково, коли він приїздив з Закарпаття до Праги. До СРСР він виїхав як переслідуваний чеським урядом за таємну допомогу Компартії Закарпаття. Вважаючи його радянцем, я перед переїздом до СРСР переписувався з ним, розпитував про побутові умови. Між ін[шим], він мені написав, що добре було би привезти машинку до писання, можна б купити на спілку, і він теж нею користувався би. Я відповів, що на це в мене нема грошей. Тоді він запропонував дати свої гроші. Коли я приїхав, на митниці в Харкові машинки не хотіли видати, аж я взяв посвідку з Наркомзаксправ. Тепер я машинку вважав своєю, а йому думав віддати гроші. В мене не було ще кімнати, і я машинку завіз до нього. Через деякий час мене покликали в ДПУ й запитали, де моя машинка. Я відповів, що вона в Цьокана, поки в мене немає квартири. Так він уживав машинку, потім передав шуринові Терпилі до Києва. Я настоював, щоб він мені віддав, бо ж вона записана на мене. Він дав мені її на якийсь час. Я хотів йому повернути ціну, але він настоював на валюті. Так справа тяглася невирішена. З Одеси він просив, щоб йому машинку дати на якийсь час. Я передав, і так вона в нього й остала. Він усе зволював з присланням, аж його арештовано.

До його виїзду в Одесу (осінь 1929) я іноді бував у нього з дружиною, але дуже рідко (були це етикетальні візити). З розмов, які мав

з ним після приїзду, я бачив, що він починає розчаровуватися, і тому старався таких розмов уникати.

Індишевського я не знав до приїзду до Харкова. Але колись, як ще вчився в гімназії, знав його матір (тоді я вчив його найстаршого брата), а в Празі знав його брата, того, що їздив від Петрушевича до Москви⁹⁶. З Індишевським я майже не зустрічався. Коли його арештовано, його брат з Праги написав мені листа, щоб його повідомити, за що брата арештовано, й допомогти йому. Я на цього листа не відповів. Той Індишевський (з Праги) також збирався їхати в СРСР (менш-більше в 1927/8 р.) і навіть, як мені передавала дружина, мав уже дозвіл.

В Харкові застав я Степана Рудницького, що приїхав на рік переді мною. Я його давно знав, але до Праги мало з ним зустрічався. Він у Галичині належав до тієї маси урядовців (був учителем гімназії і з 1909 р. доцентом у Львівському університеті), що: "до політики не мішаються", до мене ставився, як і загал галицької інтелігенції, негативно, так що причин до зустрічі не було. В 1914/15 р. в Відні він написав пару брошур для Загальної Української Ради, і ми тоді іноді зустрічалися. Після цього зустрілися аж в Празі, в Українському університеті. Його рішення переїхати в СРСР мене дивувало, бо до того часу його соціальні й культурні погляди не мали нічого спільного з соціалізмом.

В Харкові я його застав задоволеним, що НКО дає змогу працювати. Я його розцінював так, що до комунізму він не дійде, але буде щиро працювати. До приїзду дружини заходив до нього частіше (2—3 рази в місяць); потім щораз рідше, а останні роки тільки випадково зустрічалися на вулиці. В літі 1932 р. на сесії ВУАН розговорився зі мною про прийняття в партію, хвалив мій крок, казав, що й йому пропонувано подати заяву, але він вже за старий. З того часу я його бачив тільки раз або два на вулиці. Під час сесії ВУАМЛІНу заглянув до нього, бо мав велику спрагу, і просив дати води. Замість того він подав чай. За чаєм запитав: Що це таке діється? Мені здається, що вони — і зробив знак на чолі, що значило, нібито вони не при розумі. Я відповів, що це не так. Є прориви, і партія шукає винуватих, а крім того, мобілізує актив на ліквідацію проривів. Щодо арештів, вони для мене — велика загадка. З одного боку, мені не може поміститися в голові, щоб такі люди, як Конар, або Романюк чи Біленький, були контрреволюціонери, а, з другого боку, так само не може поміститися в голові, щоби влада арештувала й розстрілювала партійців без причини. Така була наша остання розмова.

Слідчий уже задавав мені питання, чи я знаю, чого Рудн[ицький] їздив 1928 р. в Берлін і від кого він мені передавав привітання. Знаю, що їздив на якийсь науковий конгрес, але тоді його поїздка випала зовсім з моєї уваги, бо це був час, коли мала приїхати моя дружина. Щоб він мені привозив від когось привітання, абсолютно не пригадую. Тямлю, що казав, що у Львові "всі казали мене вітати".

Щоб він належав до УВО, про це я не мав ніколи найменшого поняття. Те, що він зізнає про мою приналежність до УВО, нехай ляже на його совісті. Заявляю, що це його видумка.

З Семеном Вітиком, як ми розсварилися в 1903 р., коли я вернув до Львова з Цюріха як анархо-комуніст, то не здоровилися навіть аж до 1920 чи 1921 р. Аж раз у Відні, зустрівшись око в око на якійсь вечірці, обмінялися кількома фразами. Приступаючи до видавання "Нової громади", він мені прислав до Праги запрошення до співробітництва. Я або зовсім не відповів, або відповів відмовою. Потім почув про його переїзд до СРСР, потім прочитав у "Комуністі" його заяву й рішення ЦК про прийняття в партію. Приїхавши до Харкова, я рахувався з фактом, що Вітик — партієць, і зустрівся з ним як з давнім знакомим, не згадуючи про минуле. В осені 1927 р. я предложив ДВУ скласти договора на під-

ручник міжнародного права; Вітик був тоді членом Правління і поставився прихильно до моєї пропозиції. Потім ми не зустрічалися, тільки випадково на вулиці. Раз він зустрів мене з моєю дружиною, і ми його запросили на закордонну каву, яку дружина привезла. Він зайшов раз чи два. Раз (мабуть, весною 1929 р.) я з дружиною зайшов до нього. Під час його праці в Тов[ариств]і культзв'язку він мене запрошував на деякі засідання. Потім знов не зустрічалися, хіба випадково. Говорили по кілька слів, нарікаючи — я на свої труднощі, він — на свої. Якихсь особливих політичних розмов не вели. Взагалі я не вважав його близьким знакомим.

Про Грицька Коссака я вже писав вище (з приводу побуту в Києві). В Харкові ми рідко зустрічалися і то тільки випадково на вулиці. Він скоро виїхав до Академії до Москви, потім працював у Дніпропетровському, при зустрічах хвалився своїми успіхами, робив вражіння людини задоволеної, щирих радянських поглядів.

Михайла Мельника⁹⁷ я знав з Праги, він там належав до групи студентів-радянців, з якою я не мав зв'язку. Тут зустрічався з ним в Інституті народного господарства, він був співробітником катедри права й викладачем. Вважав його за людину щирих радянських поглядів. Коли арештовано Коссака, він раз зачитував листа від дружини Коссака, казав, що ходитиме кудись у цій справі. Він жив близько з сім'єю Грицька Коссака, говорили, що збирається одружитися з одною з його дочок.

4/4 1933

М. Лозинський

Харків (Далі 1927 р.)

З придніпрянців я був знакомий з Мазуренком Василем Петровичем⁹⁸, познакомився з ним у Відні 1921 р. Приїхавши до Харкова, зустрівся з ним, і він запросив мене заходити до себе додому. До приїзду моєї дружини я заходив до нього кілька разів, а потім ми з дружиною заходили до них, а вони — до нас. Мазуренко був і своєю особистою позицією і радвладою дуже задоволений. Приймаючи до уваги, що він уже в Австрії вступив до компартії, що він один з перших повернув до СРСР, що займає визначні державні та громадські посади та що в нього брат (Юрій Петрович) — партієць на високій державній посаді, я вважав його зразком позапартійного радянського активіста. Зате не подобалася мені його дружина; вона грала роль російської аристократки, що з цієї висоти знижується і до радвлади і до чоловіка "хахла".

Пізніше, при нагоді літературної роботи в Юрвидавництві, я познакомився також з Мазуренком Юрієм Петровичем⁹⁹. Він на мене зробив вражіння, що він галичанин не вважає українцями, скрізь вітрить "галицизми" в мові і, зокрема, до мене ставиться холодно, а, може, й неприязно. З ним ми не зустрічалися, тільки тоді, коли треба було мені до нього чи по Юрвидавництву, чи на доповідях на кафедрі права в Ін[ститу]ті марксизму. Ставши головою Тов[ариств]а культзв'язку, він перестав мене закликати до участі в роботі Тов[ариств]а. Так само я думав, що це він вирішив, що мене не включено в Наук[ово]-дослідчий ін[ститу]т радбудівництва та права (при ВУЦВКу), який засновано в жовтні 1930 р.

З осіб, з якими я формально познакомився в Відні при Грушевським (Христюк, Чечіль, Шраг), Шрага я всего один раз бачив. Це було на якійсь домашній вечері, чи не в В. Мазуренка. Про політику не говорили ані слова. Я його розпитував про батька (коли батько помер тощо)¹⁰⁰, він мене — як мені живеться. Це була така зовсім формальна розмова.

З Чечілем зустрівся перший раз у "Березіллі", він підійшов до мене, але я його не пізнав, аж він мені пригадався; говорили щось про п'єсу. Потім випадково зустрічалися чи в театрі, чи на вулиці. В часі, коли я працював у Держплані (листопад 1930 — квітень 1931), я раз зустрів його на засіданні поширеної президії. Ніяких політичних розмов з ним не вів.

Христюка я побачив в ДВУ (він там працював, коли я приїхав у Харків, потім скоро пішов звідти) і пару років не говорив з ним ні слова, крім того, що іноді, проходячи повз себе на вулиці, поздоровилися (та й то не все). В літі 1930 р., раз вечером на вул. Карла Лібкнехта я його прийняв за Савченка (він проходив повз мене, а я погано пізнаю людей) і сказав: "Як можна проходити і не сказати "Добрий вечір"? Він оглянувся, я побачив, що помилився, і попросив вибачення. Так почалася розмова. Я його запитав про його роботу про революцію на Україні, чи вийшов 4-й том (я знав тільки про три). Він мене попросив зайти до нього, він мені покаже. В нього при чаю я його запитав, чому він і його бляшні однодумці (згадав, мабуть, про Шрага, який мав славу доброго радянського робітника) не вступають в партію. Він відповів, що вони стали зовсім на радянський ґрунт, працюють у радянському апараті, бачать, що там діється, все те схвалюють і готові кожної хвили ввійти в партію, якщо їх партія покликала б. Але партія не кличе. Це була взагалі моя єдина з ним розмова.

Так я перейшов усіх людей, яких або знав при приїзді до Харкова, або познакомився з ними.

Навчальний рік 1927/8 був для мене важкий. Вищезгадані труднощі з ін[ститу]том, труднощі з мешканням і побутовими умовами, вічна жура за висилку грошей дружині й дочці, майже цілу зиму я нездужав грипом, при тім багато працював. Писав свій підручник міжнародного права (від грудня 1927 до кінця березня 1929 р. написав підручник понад 500 стор. друку), писав статті до "Червоно[го] права", написав брошуру "Проблема роззброєння, Ліга Націй і СРСР", писав статті до "Червоного шляху".

Безпосередньо після приїзду помістив пару статей у "Вістях" на міжнародні теми. Але коли написав статтю про Буковину з приводу ювілею Кобилянської, редактор Касяненко¹⁰¹ сказав, що стаття буржуазна (очевидно, не роз'яснив, в чому та буржуазність і як треба би таку статтю написати), і з того часу я перестав до "Вістей" писати.

З людей я бував пару разів у Мазуренка В. й Баланіна, пару разів у Цьокана (я вже згадував, що він виявляв певне розчарування, і мені було нецікаво до нього ходити), ходив до М. Левицького жалітися на свої труднощі і просити допомоги (він, мабуть, у грудні 1927 виїхав з Харкова) і заходив дуже часто до НКО до Бадана, що був для мене єдиною інстанцією, де я міг ще зайти, пожалітися на труднощі, попросити допомоги.

Так пройшов цілий навчальний рік. (В травні 1928 р. приїхала моя дружина). В вересні 1928 р. я поїхав на кілька днів до Києва, просто поглянути на Київ. Другого чи третього дня зайшов до Історичної секції, через декілька хвиль зайшов туди Савченко з Січинським Мирославом¹⁰².

Січинського я знав студентом у Львові (він на яких 8 років був молодший за мене), знав його сім'ю (матір і сестер; про пок[і]йного батька знав як [про] політичного діяча 1890-х рр.), але ближче з ним не зустрівся. Після його замаху на Потоцького (12 квітня 1908) я в "Ділі" вів цілу політичну кампанію в цій справі (мої статті видав я опісля окремою книжкою, а також видав окрему книжку про суд над ним: збірка статей мала титул: "Акт 12 квітня 1908 р." і була присвячена "Матері і сестрам Мирослава Січинського"; книжка про суд мала титул: "Як судили

Мирослава Січинського"). Тоді я й підійшов ближче до його матері й сестер, один раз ходив з ними на побачення з ним у тюрмі. Про акцію в справі його втечі з тюрми в Станіславові нічого не знав, аж в 1919 р. в Парижі Вітовський розповів мені про цю акцію і про свою участь у ній. Тут же, в Парижі, від американських українців, що приїхали зацікавлені справою творення української держави, довідався я, що Січинський має свою політичну організацію, соціально досить ліву, що вів антантську політику, лаая усіх галицьких політиків, у тому числі й мене.

Під час побуту в Берліні восени 1920 р. я випадково (мабуть, в кавярні) зустрів Січинського. Як водиться в Європі в таких випадках, поговорили як знакомі про індивідуальні речі, не згадуючи про політичні ріжниці. Я знав, що дружині буде цікаво побачити його, тому запросив його до себе. Там випили чай, знов поговорили про сім'ю й на тому кінець. В 1925 р. (чи не помиляюся щодо року, не тямлю) чув я, що Січинський був у Празі. Він тоді вів Шаповалівську лінію в своїй газеті, і мене не здивувало, що він приїхав до "столиці" Шаповала. З Шаповалівською організацією я не тільки не мав нічого спільного, але він вів у таборі в Юзефові кампанію проти Петрушевича й усіх галицьких "професорів та докторів". Таку ж кампанію вів у своїй газеті Січинський, в тому числі і проти мене. Я чув про приїзд Січинського, але його зовсім не бачив.

Побачивши Січинського в Києві, я дуже здивувався. Знаючи його Шаповалівську протирадянську лінію, я, перш за все, здивувався, що він дістав дозвіл на в'їзд, а потім, що його сюди привело. Цього я йому, очевидно, не сказав. Почалася коротка розмова в присутності Савченка. Він сказав, що приїхав своїми очима поглянути, що робиться на Рад[янській] Україні, побачив багато цікавого і, можливо, що через рік зовсім сюди переїде. Сказав, що буде в Харкові й записав собі мою адресу.

Розмова перервалася приходом Грушевського, який зустрів мене з очевидним холодом. Я зрозумів, що цей холод значить, що він незадоволений, що я весь рік тримався здалека від нього. Фразою "Тепер ми тут маємо деякі справи" Гр[ушевський] дав мені зрозуміти, що я зайвий, і я вийшов.

(Щоб покінчити з Грушевським, згадаю, що з того часу я його зовсім не бачив, аж зустрів його в вересні 1932 р. в Кисловодську й говорив з ним і його дочкою, може, чверть години. Він коротко згадав, що був арештований, скоро звільнений і живе тепер у Москві та где дозволю жити в Києві, а також розпитував, що чузати в Галичині).

Я вернув до Харкова і через деякий час зайшов з дружиною ввечері до Гаврилова. Там застав я Січинського, Західного¹⁰³ і, мабуть, Голинського¹⁰⁴. Вечеряли, говорили про галицьких знайомих, про стан у Галичині і тут, на Радянській Україні, в тім дусі, що там занепад, а тут розвиток. Січинський і Західний (кожний окремо) обіцяли зайти до мене. (Гаврилів був весь час мало[слі]вний і помітно незадоволений. В грудні 1931 р. в Москві, під час Всесоюзного з'їзду наукових робітників, він раз просив мене походити з ним по Москві і розговорився. Тоді нарікав, що різні галичани в різні часи заїздили до нього. "Приїде — біда, — говорив, — я його не можу викинути з хати, забирає час дурними питаннями, нічого не розуміє, а потім ще можна мати неприємности, що я, партієць, воджуся з різною такою публікою". — До цього додаю, що в Галичині інтелігенція так пов'язана через подружжя, що все хтось комусь доводиться хоч дуже далекою ріднею. З цього погляду я був просто винятком, через те, що вийшов з села й одружився не в Галичині. Зокрема, щодо Січинського, то він був товаришем Гаврилова з університету).

Скоро після цього Січинський зайшов до мене. Пили чай, він розпитував про нацполітику і накультурне будівництво на Україні, за-

значуючи при тім, що таких досягнень не сподівався. Я йому розказував усе в радянськiм дусі, він не сперечався, тільки слухав. На тому розійшлися, і більше я його не бачив. Тому, що слідчий згадував мені про чийсь зізнання, нібито Січинський говорив зі мною про УВО, заявляю, що ані ніякого нятяку на яку-небудь організацію не було.

Про розмову з Січинським я розповів Куликові. Кулик мене запитав, яка моя думка про Січинського, я сказав, що був дуже здивований, що його радвллада пустила, що для мене його приїзд є підозрілий.

Західного я в Гаврилова перший раз бачив. Перед тим згадував мені Мельник, що Західний має приїхати чи приїхав. До того часу я з ним не був знакомий, читав тільки про його виступи в соймі і знав його петрушевичівську орієнтацію. Він зайшов до мене й розповідав про свою боротьбу з УНДО, згадував, що в тій боротьбі помагає йому моя брошура. Казав, що був у Чубаря. Західного я вважав за людину щирих радянських переконань, яка ще тільки не пройшла своєї еволюції до кінця.

Другий раз я бачив Західного в Харкові в осені 1930 р. Зустрів його на вулиці, як ішов з Мельником, потім він зайшов до мене. Розповідав про "пацифікацію" й перспективи виборів до сойму, казав, що привіз сина, нехай учиться в радянському оточенні. Це мене ще впевнило в його радянській орієнтації. Я йому сказав, що його партія (партія праці), властиво, не має перспектив. Вона була добра для відколювання частини інтелігенції від УНДО. Але ж далі, хто стане послідовно на радянський шлях, то піде до Сельробу і далі до компартії. Нехай він над цим подумає. Це все про мої дві розмови (1928 і 1930 [рр.]) з Західним.

На протязі 1928 р. згадаю ще про такі два факти:

В п'ятиріччя вирішення Ради Послів про Галичину появилася в "Комуністі" стаття з підписом "М. Камінюк", і в тій статті був різкий випад проти мене як проти одного з галицьких дипломатів. Це мене занепокоїло, і я запитав Бадана, як це розуміти. Він мене заспокоїв, що в цьому нема нічого страшного.

В осені 1928 р., в зв'язку з 10-річчям проголошення Зах[ідно]укр[аїнської] Нар[одньої] Республіки, знов появилася стаття того ж М. Камінюка в "Комуністі" і в "Большевику України", і в тій статті знов був випад проти мене і цитати з моєї праці про Галичину. Тому, що недавно перед тим цю книжку брав у мене Мотузка (прес-бюро Наркомзаксправ), кажучи, що пише статтю і потребує деяких відомостей, для мене стало ясно, що це він автор обох статей. Я пішов до Кулика і запитав його, що це значить, чи це знак, що партія і радвллада мають щось проти мене. Він мене заспокоїв, сказав, що на основі мого дотеперішнього поведіння можна мати до мене повне довір'я, а ті статті — це просто факти про минуле. На найближчому прийнятті у Скрипника я також розповів йому про ці статті; він запитав, хто автор; я сказав, що підписаний М. Камінюк, та я догадуюся, що це Мотузка. Скрипник сказав: "А Ви не маєте зубів, щоб від'їстися? Адже навіть на мене часом нападають!" Я йому відповів, що то інше він, а що інше я, я ж не маю, де відловісти. На це Скрипник сказав, що я можу це зробити при нагоді в якійсь з своїх наукових статей. В кожному разі розмови з Куликом і Скрипником мене заспокоїли.

Мої підсумки 1928-го року були такі:

Моє нещастя в тому, що я — галичанин. Тут галичани ніхто не любить. Старша руська публіка ставиться до них вороже — як до большевицького знаряддя для українізації (вічні розмови про "галицьку мову"). Старші місцеві українці ставляться ще гірше, вважають галичани за "зрадників" та "большевицьких наймитів". А радянський актив і партійці теж їх уважають за щось окреме від себе. Мені це особисто дуже боліло. Я ж приїхав у надії, що зіллюся з радянською громадськістю і врешті почуватиму себе в себе дома. А то я ціле життя скрізь почував

себе чужим. Вийшовши з села, я в середній школі почував себе чужим серед синів інтелігенції. Одружившись і ставши на ґрунт крайніх ідей, я почував себе серед галицької інтелігенції як серед ворожого оточення і тільки дуже поволі здобував собі певну пошану за мою роботу, але ж відчуження ніколи зовсім не зникло. Живучи в чужоземних державах, теж почував себе чужим; хоч володів мовами (особливо німецькою), все ж таки акцент зраджував на кожному кроці чужинця. І хоч німці, французи, англічани ставляться ввічливо до чужинців, але всетаки це відчувається. Чеська громадськість ставилася до еміграції з кол[ишньої] Росії взагалі неприхильно (говорю про щоденне життя, а не про різні маніфестації). І, як не дивно, а що "чужість" я найменше відчув у вагоні від Кракова до Львова, коли їхав до СРСР. Річ в тім, що галицька польська мова настільки попсована, що в тих кількох фразах, які довелося мені сказати до сусідів, ніхто не впізнав у мені чужого і до мене зверталися як до "свого". А тут, на Україні, де я сподівався, так сказати, *врости в землю*, знов "чужий". Навіть дружину приймали за галичанку й за "чужу". Такі були мої вражіння, і я їх голосно висловляв знакомим.

Коло наших знайомих було дуже бідне. Іноді бували в Мазуренків, іноді — в Баланіних. Та й тут не забували, що ми — галичани. Галицькі знакомства нас не притягали; а тутешня публіка не приймала. До речі: я був проти всяких окремих галицьких угруповань, як Клуб поліемігрантів або літературна група "Зах[ідня] Україна", я це вважав за "галицьке гетто", з якого треба вирватися.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 4.

⁴⁵ Кулик Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич) (1897—1937) — партійний і державний діяч УСРР, дипломат, журналіст, літератор. Член першого радянського уряду (Народного секретаріату) України; консул СРСР у Канаді (1924—1926); заст. Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР (1927—1930); секретар Кам'янець-Подільського РПК; голова оргкомітету та перший голова СРПУ (1932—1935); директор Партвидаву ЦК КП(б)У.

⁴⁶ Полоцький Олександр Аркадійович (1886—1937 ?) — член УПСР, боротьбист (1904—1920), з 1920 р. — член КП(б)У. Працював в установах зовнішторгу, банківських структурах УСРР та СРСР, заст. наркома освіти УСРР (1928—1931), радником Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині (1931—1933), заст. наркома легкої промисловості УСРР, директором Укркниготоргу.

⁴⁷ Буценко Панас Іванович (1889—1965) — державний і партійний діяч УСРР, секретар ВУЦВК (1923—1929). Згодом на радянській роботі в РРФСР.

⁴⁸ Величко Лев Ісайович (1879—1937) — журналіст, дипломат, науковець. Працював у НКЗС УСРР, згодом — УНКЗС СРСР при РНК УСРР (1922—1926), директором РАТАУ, головою ВУТОКЗ, заст. директора Інституту сходознавства ВУАН, викладав у вузах Харкова та Києва.

⁴⁹ Маєтсья на увазі Анцилотті (Anzilotti) Діонісіо (1869—1950) — італійський правник і дипломат. Був професором міжнародного права Флорентійського, Палермського, Болонського та Римського університетів. Заст. генерального секретаря Ліги Націй (1920—1921), член Постійної палати міжнародного правосуддя (1921—1939, у 1928—1930 рр. — її голова). Автор низки праць, зокрема популярного курсу міжнародного права (1912—1915), що неодноразово перевидавався і був перекладений іноземними мовами.

⁵⁰ Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — львівський фольклорист, етнограф і громадсько-літературний діяч, чл.-кор. РАН (з 1902), акад. ВУАН (з 1924). Персональна пенсія вдові покійного — О. Гнатюк — була призначена Наркомсоцзабезом УСРР 2 листопада 1928 р.

⁵¹ Гриневичева Катря Василівна (1875—1947) — українська письменниця, авторка історичних повістей.

⁵² Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, публіцист і громадський діяч.

Проблема виплати гонорарів закордонним українським літераторам наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. видавництвами УСРР докладніше висвітлена у кн.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. — С. 78—82.

⁵³ Мартель (Martel) Рене (1893—1976) — французький історик і публіцист, зокрема автор низки праць, присвячених Україні (добі гетьмана І. Мазепи, новітній історії України). Реферував українські справи у часописі "Le monde slave".

Див. також: Лозинський М. З французької політичної літератури про Україну й Польщу: d'Etchegoyen O. Pologne, Pologne... — Paris, 1925. — 329 p.; Martel R. La question d'Ukraine. (Відбиток з "Monde slave", листопад—грудень 1927 р. Париж) — 35 p.; Martel R. La Pologne et nous: La legende et l'histoire. Chimères et réalités. — Paris, 1928; Martel R. Les

frontières orientales de l'Allemagne. — Paris, 1920 // Червоний шлях. — 1930. — № 5/6. — С. 175—185. Див. також: *Мартель Р.* Східні кордони Німеччини / Переклад і передмова проф. М. Лозинського. — Харків, 1930.

⁵⁴ *Левецький Кость* (1859—1941) — адвокат і публіцист, найвизначніший український політик Східної Галичини кінця XIX — перших десятиріч XX ст. Співзасновник Української національно-демократичної партії (1899), доволітній посол до австрійського парламенту і галицького сейму. 1914 р. очолив Українську Головну Раду у Львові; в листопаді 1918 р. став першим головою уряду ЗУНР. Після польської окупації Галичини був членом уряду ЗУНР у Відні. 1924 р. повернувся до Львова і вже не брав активної участі у політичному житті. 30 вересня 1939 р. заарештований НКВС СРСР, з 29 жовтня 1939 р. до 14 травня 1941 р. перебував у внутрішній в'язниці НКВС у Москві. Згодом звільнений, помер у Львові 12 листопада 1941 р.

⁵⁵ *Лапчинський Георгій Федорович* (1887—1937) — націонал-комуніст, член першого радянського уряду України (Народного секретаріату) та ВУЦВК перших трьох скликань. У 1919—1920 рр. очолював у КП(б)У опозиційну фракцію т. зв. федералістів, що виступала за рівноправну федерацію УСРР та РСФРР. 1920 р. вийшов з КП(б)У (поновлений 1926 р.). У 1928—1930 рр. — консул СРСР у Львові. Згодом працював в Алма-Аті. Заарештований 1935 р., страчений 1937 р.

⁵⁶ *Левинський Володимир* (1880—1953) — публіцист, політик, теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДП, член закордонної групи УКП у Відні (1919—1920). Після першої світової війни співробітничав у журналах "Нова Україна" (Прага), "Нова культура", "Культура", "Нові шляхи", "Кооперативна республіка" (усі — Львів) та ін. Автор праць "Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині" (1914), "Царская Россия и украинский вопрос", "Народність і держава" (1919) та ін. Помер у Відні.

⁵⁷ *Демчук Петро Іванович* (1900—1937) — уродженець Східної Галичини, в роки першої світової війни — доброволець УСС, сотник УГА. 1925 р. приїхав в УСРР з Праги. Працював в НКЮ УСРР, керівником кафедри діалектичного матеріалізму Інституту радянського будівництва і права у Харкові. 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁵⁸ *Федчишин Степан Васильович* (1899 — після 1965) — уродженець Східної Галичини, стрілець УГА. На початку 30-х років — заст. директора Інституту червоної професури літератури, мистецтва і мови (Харків). Репресований 1933 р. у справі УВО. Після реабілітації працював викладачем у Львові.

⁵⁹ *Бачинський Юліан Олександрович* (1870—1940) — галицький громадський діяч, публіцист, член Української радикальної партії. 1895 р. в книзі "Україна irredenta" обгрунтував потребу створення власної української соборної держави. Автор книги "Українська імміграція в ЗДА" (1914) та ін. У 1918 р. — член Української Національної Ради ЗУНР, 1919 р. — представник УНР у Вашингтоні. У 20-ті рр. перейшов на радянські позиції. На початку січня 1934 р. приїхав у Харків, працював в УРЕ. В ніч на 6 листопада 1934 р. заарештований, 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення. Помер у таборі.

М. М. Лозинський має на увазі працю Ю. Бачинського "Большевицька революція і українці: Критичні замітки" (Берлін, 1925. — 48 с.). У "Вступній увазі" до її другого видання (Берлін, 1928. — С.3) автор зазначає: "Виводи, до яких доходжу в отсих статтях, опер я не на подія, які я особисто пережив або бачив, а на тім, що про ті події читав або чув чи то з прихильної, чи ворожої большевицької революції сторони. Тепер однак бачу, що се замало; я вважаю, що потреба перевірити все сказане в отсих статтях ще й наочно. Тому задумую виїхати на Радянську Україну і до других Радянських Республік, щоби там, на місци, переконатися, наскільки те, що я в отсих статтях про Радянську Україну і про Радянський Союз писав, відловдає дійсности".

⁶⁰ *"Нові шляхи"* — український літературно-науковий, мистецький і громадський щомісячник, виходив у Львові (1929—1932) під ред. Ф. Федорцева, згодом — А. В. Крушельницького. Мав радянське спрямування.

⁶¹ *Любченко Микола Петрович* (1896—1937) — журналіст, дипломат; до 1920 р. — боротьбист. Працював редактором та членом редколегії низки видань, в апараті НКЗС УСРР — УНКЗС СРСР (1921—1924), І-м секретарем, радником Повпредства СРСР у Празі (1929—1931), головою ВУТОКЗ (1931—1934); у 1924—1929 рр. — член редколегії, з 1933 р. — заввідділом редакції газ. "Комуніст" (Харків). Репресований 1934 р. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁶² *Студинський Кирило Йосипович* (1868—1941) — український літературознавець. Голова НТШ у Львові (1923—1932), акад. ВУАН (з 1924 р., 1933 р. виключений, поновлений з 1 грудня 1939 р.). Після вересня 1939 р. — проректор і декан філол. фак-ту ЛДУ, депутат ВР СРСР та УРСР. У червні — липні 1941 р. під час евакуації вивезений зі Львова, загинув за нез'ясованих обставин.

⁶³ *Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович* (1841—1908) — український композитор, письменник, педагог, музично-громадський і політичний діяч. Засновник і керівник львівських товариств "Просвіта" (1868—1870 — перший голова), "Торбан" (1870), "Боян" (1890—1891), Союзу співацьких і музичних товариств (1903), Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка (1903—1908 — його перший директор). Автор першої в Галичині української опери "Купало" (1870—1892), поставлена 1929 р. у Харкові, 1993 р. — Києві (в оперних театрах).

⁶⁴ *Колесса Любка Олександрівна* (нар. 1902) — піаністка та педагог. Закінчила Віденську академію музики (1921). Виступала як піаністка в країнах Європи та Америки, 1929 р. — з концертним турне в УСРР. З 1940 р. — професор Королівської консерваторії в Торонто (Канада).

- ⁶⁵ *Укрфіль* — Українське акційне товариство філармонії "Укрфіль".
- ⁶⁶ *Федорців Федь* (1889—1930) — український журналіст, публіцист, редактор, громадський діяч. У 1918—1927 рр. (з перервами) був головним редактором "Діла" у Львові, з 1928 р. — член його редколегії. З 1929 р. таємно співпрацював з журналом "Нові шляхи".
- ⁶⁷ Йдеться про *Федорцеву Софію Володимирівну* (1900—1988) — українську актрису, народну артистку УРСР (з 1946). Закінчила учительський інститут у Львові (1920), драмстудію при Львівській консерваторії (1923). На запрошення Л. Курбаса виїхала до Харкова, де працювала (1927—1960) у театрі "Березіль" (з 1935 р. — Харківський український драмтеатр ім. Т. Г. Шевченка), знімалась у фільмах.
- ⁶⁸ *Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна* (1868—1941) — українська письменниця, дочка М. Старицького. 1930 р. заарештована у справі СВУ, засуджена до 5 років позбавлення волі. 4 червня того ж року звільнена з-під варти, а строк замінено на умовний. 20 липня 1941 р. знову ув'язнена. Померла під час етапування до Казахстану.
- ⁶⁹ *Савченко Федір Якович* (1892—1938 ?) — науковець, секретар Історичної секції ВУАН, один з найближчих співробітників М. С. Грушевського. Заарештований 1931 р. у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. 1937 р. ув'язнений вдруге, наступного року, ймовірно, страчений.
- ⁷⁰ *Атаманюк-Яблуненко Василь Іванович* (1897—1937) — поет, критик, перекладач, один з фундаторів літературної організації "Західна Україна", з якої був виключений 1930 р. (згодом відновлений). 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.
- ⁷¹ *Романович-Ткаченко Н. Д.* (1884—1933) — письменниця.
- Ткаченко М.* (1879—1920) — політик, адвокат. Член РУП (1902—1904), згодом — Спілки і УСДРП. 1917 р. — член Центральної Ради і Малої Ради, ген. секретар, згодом — міністр (листопад 1917 р. — березень 1918 р.) судових справ, потім (до квітня 1918 р.) — внутрішніх справ УНР. Після розколу УСДРП (січень 1919 р.) очолив ліву "незалежну" фракцію (з 1920 р. — УКП). Помер у Москві.
- ⁷² *Порайко Василь Іванович* (1888—1937) — уродженець Східної Галичини, партійно-державний діяч УСРР. У згаданий М. М. Лозинським час — наркомост та генеральний прокурор УСРР (1927—1930), заст. голови РНК УСРР (1930—1937). Репресований.
- ⁷³ *Могиланський Михайло Михайлович* (1873—1942) — письменник, публіцист, літературознавець, перекладач. У 1920-х — на початку 1930-х рр. — керівник Комісії для складання біографічного словника діячів України при ВУАН. Помер в евакуації.
- ⁷⁴ *Загул Дмитро Юрійович* (1890—1944) — поет, літературознавець, критик, перекладач. Член літературної організації "Західна Україна", ВУСПП. 1933 р. репресований у справі УВО. Помер на Колімі.
- ⁷⁵ Йдеться про "Відозву до української радянської інтелігенції та радянського суспільства", оприлюднену 16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (18 травня надрукована "Вістями ВУЦВК"). За кількістю осіб, які підписали її, дістала назву — "Декларація 66-ти". М. С. Грушевського серед них не було (Див.: *Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)* // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 63—64, 70—71).
- ⁷⁶ *Христюк Павло Оникійович* (1890—1941) — член ЦК та Закордонної делегації УПСР, згодом — співробітник Наркомфіну УСРР. Заарештований 1931 р. у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. Згодом засуджений вдруге, помер в ув'язненні. Автор книги "Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр." (тт. I—IV. — Відень, 1921—1922).
- Шраг Микола Іллів* (1894—1970) — член ЦК та Закордонної делегації УПСР, згодом заст. нач. промислово-економічного управління ВРНГ УСРР. Заарештований 1931 р. у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. У повоєнний час (з 1945) жив у Львові, працював доцентом (з 1953), професором (з 1966) Львівського політехнічного інституту.
- Чечель Микола Фролович* (1891—1937) — член ЦК та Закордонної делегації УПСР, згодом — зав. будівельною секцією Держплану УСРР. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі, 1937 р. вдруге засуджений і невдовзі страчений.
- ⁷⁷ *Дорошкевич Олександр Костянтинович* (1889—1946) — літератор, критик, педагог, д-р філол. наук (з 1946). Закінчив Київський університет (1913), професор цього вузу (з 1921). Редагував журнали "Вільна українська школа" (1917—1919), "Життя й революція" (1925—1927), очолював київську філію Інституту Т. Шевченка (1926—1930). Один з провідних критиків 20-х рр.
- ⁷⁸ *Коссак Григорій Йосипович* (1882—1939) — полковник УСС, командир частин УГА у Львові (3—9 листопада 1918 р.), командир 3-го корпусу і тилу УГА. В УСРР із 1925 р.: викладач Харківської школи червоних старшин, слухач Стрілецько-тактичних курсів удосконалення командного складу РСЧА "Выстрел" ім. Комінтерну (Московська обл.), воєнрук Дніпропетровського хімічного інституту. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. 1938 р. вдруге ув'язнений і 1939 р. страчений.
- ⁷⁹ *Макарушка Остап* (1867—1931) — український педагог і філолог. Закінчив Львівський університет (1894). Праці з українського мовознавства, фольклористики тощо. Автор посібників з давньогрецької та латинської мов для гімназій.
- ⁸⁰ *Колесса Філарет Михайлович* (1871—1947) — український фольклорист-музикознавець, композитор, літературознавець. Закінчив Львівський університет (1896; з 1939 р. — його професор). Акад. АН УРСР (з 1929; виключений 1933 р., відновлений з 1 грудня 1939 р.).

⁸¹ *Барвінський Олександр* (1847—1927) — видатний галицький український педагог, історик, громадсько-політичний діяч, зокрема посол до віденського парламенту (1891—1907), керівник створеної ним Християнсько-суспільної партії та редактор її щоденника "Руслан" (1897—1914). 1918 р. — секретар освіти й віровизнання у першому Держсекретаріаті ЗУНР. Згодом відійшов від політики.

⁸² *Лизанівський Іван Миколайович* (1892—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений М. М. Лозинським час — завідувачий видавництвом "Рух" (Харків). 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. Страчений 1937 р.

⁸³ *Гладстерн Олександр Миколайович* (1887—1937) — уродженець Варшави, випускник юрфаку Харківського університету. Доцент кафедри міжнародного права Іркутського університету (1917—1924), з січня 1925 р. — професор ХІНГУ. Заст. голови ВУНАС (1926—1929), заст. директора Інституту сходознавства у Харкові (1929—1931). У квітні 1932 р. перебрався до Москви, де працював професором економгеографії Всесоюзної Академії зовнішньої торгівлі.

Заарештований 16 березня 1937 р. та етапований до Києва, під час допиту 1 квітня свідчив: "Я прошу зафиксировать, что основной причиной моего отъезда из Харькова в 1932 г. послужило то, что группа украинских националистов, поддерживавшая профессора Лозинского, выживала меня из Института советского строительства и права, несмотря на то, что курс международного права, читанный мною в 1931—32 гг., был признан безкоризненным с точки зрения содержания и марксистской методологии.

Лозинского поддерживали Скрипник и Озерский в течение ряда лет, и в конце концов в 1932 г. курс мой передан был Лозинскому."

І далі О. М. Гладстерн деталізував свої взаємини з Михайлом Михайловичем: "С Лозинским мы находились в скрыто враждебных отношениях, которые перешли в открытую борьбу с того дня, когда я подверг на публичных собраниях в институте жестокой критике его учебник международного права за невежество и контрреволюционность.

Я совместно с бригадой студентов написал в многотиражку института статью об этом учебнике, но по распоряжению из Наркомпроса статья не была напечатана.

Лозинский выражал возмущение, что во главе украинской делегации, ездившей в Турцию, стоял я — еврей, а не украинец" (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37943, арк. 24).

⁸⁴ *Коцюбинський Юрій Михайлович* (1896—1937) — син М. Коцюбинського, партійно-державний діяч УСРР. У зазначений М. М. Лозинським час — заст. голови Держплану УСРР (з лютого 1930 р.). Згодом (з вересня 1933 р.) — голова Держплану і заст. голови РНК УСРР. Репресований.

⁸⁵ *Левицький Михайло Васильович* (1891—1933) — уродженець Східної Галичини. У 1920—1922 рр. — повпред УСРР у Німеччині, Австрії і Чехословаччині, повпред СРСР в Австрії (1923—1924). Згодом — на партійно-державній роботі в УСРР: голова правління Укрдержстраху, нарком РСІ, секретар Волинського окружкому, заввідділом ЦК КП(б)У. Репресований 1933 р. Наклав на себе руки.

⁸⁶ *Бадан-Яворенко Олександр Іванович* (1894—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений М. М. Лозинським час — учений секретар НКО УСРР (1927—1930). Згодом — зав. редакцією чужомовних словників УРЕ, професор харківських вузів. 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁸⁷ *Ерстенюк Микола Васильович* (1892—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — особистий секретар наркома освіти УСРР М. О. Скрипника (1927—1933). 1933 р. репресований у справі УВО.

⁸⁸ *Баланін Володимир Іванович* (1883—?) — член УСДРП та РСДРП, відл. працівник міністерства продовольства Центральної Ради, згодом — один з провідних співробітників Української НКО УСРР. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі (з заміною на заслання на той самий термін). 25 червня 1936 р. був звільнений, але незабаром вдруге ув'язнений і засуджений. Подальша доля невідома.

⁸⁹ *Сіак Іван Михайлович* (1887—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — юрисконсульт ряду установ, науковий співробітник ХІНГ та Українського інституту марксизму-ленінізму. У вересні 1930 р. призначений директором Українського інституту лінгвістичної освіти (Київ). 1933 р. репресований у справі УВО. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

⁹⁰ *Гаврилів Мирослав Степанович* (1885—1932) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — ректор Харківського ІНО (з грудня 1924 р.), директор УНДІП (з 1930). Репресований. Покінчив життя самогубством.

⁹¹ *Біленький-Березинський Антон Антонович* (1897—1938) — уродженець Львова, функціонер КПЗУ. З 1928 р. жив у Харкові, працював директором видавництва "Рух", головою Правління УРЕ. 31 грудня 1932 р. заарештований у справі УВО. Дав згоду на таємне співробітництво з ДПУ, що спричинило арешти багатьох представників української інтелігенції. 1934 р. відправлений до таборів, 1935 р. звільнений і висланий до Омська. 1938 р. страчений на підставі вироку трійки УНКВС СРСР по Омській області.

⁹² *Дністренко Всеволод Григорович* (1891—1937) — уродженець Східної Галичини. З 1921 р. жив в УСРР, був співробітником НКЮ УСРР (1923—1929), секретарем редакції журналу "Червона преса" (Харків). 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. Знову ув'язнений 1937 р. і невдовзі страчений.

⁹³ *Біляч Михайло Іванович* (1891—1937) — уродженець Східної Галичини, член КПЗУ, у зазначений час — харківський газетяр. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 3 років позбавлення волі. Страчений.

⁹⁴ Романюк Микола Михайлович (1894—1937) — уродженець Східної Галичини. 1924 р. із першим транспортом галичан прибув в УСРР, працював в НКЮ УСРР, на час арешту у справі УВО (31 грудня 1932 р.) — директор Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН. Засуджений до 10 років таборів. Страчений.

⁹⁵ Цьокан Ілько Іларіонович (1887—?) — уродженець Східної Галичини, поручик УСС, сотник УГА. Згодом став радянофілом і виїхав в УСРР, викладав у Харкові, потім працював професором Одеського Інституту народного господарства. 1931 р. заарештований у справі УНЦ (периферія), засуджений до 3 років таборів. Подальша доля невідома.

⁹⁶ Индишевський Степан Євгенович (1892—1937?) — уродженець Східної Галичини. 1925 р. приїхав з-за кордону у Харків, працював інспектором ВРНГ УСРР. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 3 років заслання. Подальша доля невідома.

Индишевський Ярослав Євгенович (1895—1937) — брат Степана, сотник УСС, військовий відпоручник при посольстві ЗУНР у Відні; член і другий крайовий комендант УВО на західноукраїнських землях (1924—1926). Згодом оселився у Празі, де й помер.

⁹⁷ Мельник Михайло Романович (1892—1938) — уродженець Східної Галичини, правник. Працював юрисконсультом НКЮ УСРР, викладачем та науковим співробітником ХІНГУ. 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 5 років позбавлення волі. Страчений.

⁹⁸ Мазуренко В. П. (1877—1937 ?) — політичний діяч, член РУП, УСДРП; член Центральної Ради, голова місії УНР в Італії (1919). З 1920 р. — в УСРР. У згаданий М. М. Лозинським час — професор, директор Української головної палати мір та ваги ВРНГ УСРР (Харків). 1931 р. заарештований у справі УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. Вдруге засуджений і страчений.

⁹⁹ Мазуренко Ю. П. (1885—1937) — брат Василя, політичний діяч, правник. У згаданий час — співробітник НКЮ УСРР (з 1922 р. — заст. зав., з 1925 р. — заввідділом кодифікації та член Колегії НКЮ), голова ВУТОКЗ (1930—1931), член президії Держплану (1932—1933), відл. співробітник Держплану та Наркомкомгоспу УСРР (1933—1934). Професор ХІНГУ, голова Правничого товариства, на початку 30-х рр. — голова Харківського наук. товариства при ВУАН. 1934 р. репресований. Страчений на Соловках 3 листопада 1937 р. одночасно з М. М. Лозинським.

¹⁰⁰ Маєтська на узвіз Шраг Ілля Людвігович (1847—1919) — громадсько-політичний діяч, адвокат, депутат І Державної Думи (Див. докладніше: Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг — "славний український діяч" // Укр. іст. журн. — 1993. — № 10. — С. 95—103).

¹⁰¹ Касяненко (Ларик) Євген Іванович (1889—1937 ?) — журналіст, перекладач, член Центральної Ради (від УСДРП). Згодом — редактор видань УСРР, з 1925 р. — редактор "Вістей ВУЦВК" (Харків). Репресований.

Речення — "В травні 1928 р. приїхала моя дружина" — вставлене М. М. Лозинським як підсторінкова примітка.

¹⁰² Січинський Мирослав (1887—1979) — громадський і політичний діяч, виконавець вбивства австрійського намісника Галичини графа А. Потоцького (1908). Засуджений до смертної кари, замінені згодом на 20 років тюрми. 1911 р. втік із в'язниці у Станіславі до Норвегії, Швеції, жив у Відні, з 1914 р. — у США. Був керівним діячем українських організацій у США, зокрема співзасновником організації "Оборона України", у 1930-х рр. — провідний член "Українського робітничого союзу". 1940 р. перейшов на радянофільські позиції.

УСРР відвідав у вересні—жовтні 1928 р. На початку наступного року виступив із низкою публічних звітів перед українською еміграцією в Америці, дав інтерв'ю для преси, в яких досить об'єктивно охарактеризував стан справ в радянській Україні, зокрема взаємини Харкова з Москвою. Як наслідок ДПУ УСРР здійснило арешти і допити осіб, з якими М. Січинський зустрічався у Харкові та Києві (переважно галичан).

¹⁰³ Західний Михайло (1885—1937) — адвокат, громадський і політичний діяч на Березанщині. 1927 р. очолив радянофільську Українську партію праці, від якої був обраний до польського Сейму (1928—1930). Згодом відійшов від радянофільства.

¹⁰⁴ Голинський Михайло Теодорович (1890—1973) — уродженець Східної Галичини, український співак (драматичний тенор). Співав на багатьох сценах Європи. 1927—1930 рр. працював в оперних театрах Одеси, Києва, Харкова, Тбілісі, Москви. З 1938 р. — у США і Канаді. Помер в Едмонтоні (Канада).

Тексти документів підготував до друку і склав примітки О. С. Рубльов.

(Далі буде)